

Črne gradnje kot dediščina časa, prostora in družbe

V listini z dne 30. novembra leta Gospodovega 1423 je pisano, da je kranjski župan Koloman de Manswerd brez dovoljenja na mestnem zemljišču zgradil novo župnišče. Danes sicer že v drugačni arhitekturni podobi ohranjena stavba je bila v svojem času prav gotovo ena izmed najboljših »arhitektur« v svojem okolju, vendar pa postavljena proti volji mestne uprave – ocena, zakaj je bila to ena od najstarejših arhivsko zapisanih »črnih gradenj« pri nas, je torej izhajala iz meril, ki so si jih izbrali kranjski meščani, in ne iz meril kakovosti ali nekakovosti same arhitekture. Prav ta stavba namreč skupaj z drugimi še danes oblikuje izjemno mestno okolje, ki smo ga razglasili zaradi njegove prostorske celovitosti za kulturni spomenik . . .

Ko se na Slovenskem srečujemo s problemom utemeljitve rušenja črnih gradenj ali takega ocenjevanja stavb, ki mu ne bi že v naslednjem trenutku očitali neobjektivnosti, pa naj gre za načrte novih gradenj ali za razlikovanje med že zgrajenimi dobrimi in slabimi stavbami, smo pravzaprav pred temeljno dilemo: ali arhitekture danes ne poznamo več ali pa zanjo nimamo več pravih meril. To misel so zapisali že sredi našega stoletja teoretiki Zevi v svojih slovutih Pogledih na arhitekturo ali pri nas Stele in Plečnik v *Architecturi perennis* (. . . da moramo končno spoznati, da je arhitektura »oblikovalka življenjskega prostora in ne le atributov aprioristične formalistične estetike« . . .), trditev pa so ponovili tudi tako pomembni ustvarjalci arhitekture današnjega časa, kot je Američan Johnson in drugi.

Resnico o »arhitekturi« so ljudje vedno znova iskali, našli pa so jo le v dogovorih o (vedno znova različnih!) merilih, s katerimi so jo presojali. S temi merili, lastnimi določenemu prostoru, času in družbi, ki jih je postavila, je bilo in je še vedno mogoče postaviti tudi »objektivna« mnenja ali ocene arhitekture – če pa takih meril ni, vrednotenjši seveda ni mogoče uskladiti. In če hočemo že na začetku odgovoriti na vprašanje, zakaj je danes tako težko ločiti »pravo« od »neprave« arhitekture, ali utemeljiti, da je neka stavba res moteča (= »črna gradnja«), moramo spoznati, da je vzrok za to dejstvo, da v sedanjem trenutku splošno uveljavljenih in dogovorjenih meril vrednosti arhitekture ne poznamo in ne uporabljamo več. V trditvah o današnjem nepoznavanju arhitekture je torej skrita ugotovitev, da je za presojanje arhitekture treba najprej doseči neko usklajeno mnenje o vrednotah: če te zamenjamo le z osebnim občutkom ali z modnimi nadomestki, še bolj pa, če jih nadomestimo z neznanjem, je korak do popolnega nepoznavanja arhitekture zelo kratek, odločitve o potrebnosti ali nepotrebnosti rušitve »črnih gradenj« pa so lahko le še subjektivne!

Ker smo že na začetku ugotovili, da je pojem »črna gradnja« (to je z dogovorjenimi pravili neusklajena arhitektura) vedno obstajal, moramo takoj dodati misel, da se je proti takemu pojavu treba boriti tudi danes – le da se moramo najprej dovolj določeno dogovoriti o merilih za tako strogo kategorizacijo. Iz uvodnega primera lahko postavimo hipotezo, da je morda edino ali vsaj najobjektivnejše

* dr. Peter Fister, dipl. inž. arh., redni profesor na Šoli za arhitekturo, FAGG, Univerza v Ljubljani.

merilo za razločevanje med »dobro« in »neprimerno« arhitekturo določljivo s časovno distanco, ko že lahko določimo, ali sodi ali ne sodi v kulturno dediščino.

S tem se morda vsaj z ene strani približamo določljivemu merilu za vrednotenje »ustreznosti« neke stavbe v določenem okolju: *če je gradnja usklajena z razvojno nastalo prostorsko identiteto (povezano s pojmom kulturne dediščine tega okolja), potem ne bi smela biti ocenjena kot negativna – in obratno.* To seveda velja za tista merila, ki določajo nemerljive vrednosti stavb, ki pa se v oceni o kategoriji »črna gradnja« vedno moralistično dodaja formalnim pogojem, v resnici pa imajo največjo težo. Kljub mnogim pomislekom, da s poudarjanjem vloge arhitekturne dediščine morda le pretirano zaviramo nove ideje, so se danes za določevanje »objektivnih« ali vsaj primerljivih meril za ustreznost ali neustreznost arhitekture v nekem okolju uveljavila merila, ki izhajajo iz identitete za ta prostor značilne arhitekture kot od prostora neodvisne stroke ali umetnosti – za taka merila so se na primer dogovorili v postopku poenotenja zakonov o urejanju in varovanju prostora v Evropski skupnosti.

Preden lahko iz zakonitosti razvoja ideje o arhitekturi izluščimo merila za odgovor na vprašanje, katera naj bi bila »prava« in katera »neprava« arhitektura danes tudi pri nas, moramo vsaj delno odgovoriti še na eno od temeljnih dilem, ki se nam postavljajo: kaj je »arhitektura« in kaj je »nearhitektura«? Največkrat uporabljano definicijo umetnostne zgodovine, da je arhitektura tisto stavbarstvo, ki je »razvito in s poudarjenimi stilnimi znamenji« (po dr. Šumiju), kritizira posredno že stroka sama. Umetnostno pomembni dosežki arhitekture nam po tej isti logiki »rabijo le za ilustrativno poživitev pregleda naše preteklosti, niso pa organsko zajeti v oceno zgodovine« (kot celote!). Če temu dodamo misel, da je arhitektura oblikovan prostor, ki ima določeno vsebino in da so ta vsebina ljudje (po Zeviju), postanejo arhitekture, s katerimi se umetnostna zgodovina posebej ukvarja, sicer izjemni dosežki, lahko celo vrhunska merila, nikakor pa ne merila za razločevanje med pravo in nepravo arhitekturo, še manj med »belo« in »črno« gradnjo. Arhitektura ni le estetska ali umetniška vrednota, ampak ima še celo lestvico drugih vrednosti. Že Rimljani so našli vsaj tri sestavine, ki določajo (dobro!) arhitekturo: uporabnost, trdnost in lepota (po Vitruviju iz 1. stol.). Renesanci teoretik Alberti je dodal, da ni nujno, da je lepota le nasledek popolne prilagoditve zahteve po uporabnosti, saj imata tako »lepo« kot »uporabno« vsak svoje zakonitosti – ko pa se približujemo enemu, se s tem mnogokrat oddaljujemo drugemu; doseči moramo torej oba cilja hkrati.

Po drugi strani je popolna prevara tudi občasno zelo cenjena trditev, da je arhitektura določljiva predvsem kot nacionalna (»slovenska«, »nemška«...) ali celo ideološka vrednost (fevdalna, socialistična, delavska, meščanska, kmečka...). Zaradi tega ocenjevanja, od katerega tudi danes nismo prav daleč, pozna-jo našo »slovensko« arhitekturo v tujini le v obliki gorenjske kmečke hiše iz začetka 19. stoletja, doma pa nehumano stavbarstvo nebotičnikov, bank, supermarketov in blokov samo sebe razglaša za edino današnjo »pravo« arhitekturo. Danes je arhitektura teoretično razpoznavna le kot celosten pojav z mnogimi sestavinami, prilagojenimi prostoru, času in družbi.

Če vsej tej zmešnjavi dodamo še prenapeto trditev arhitekturne stroke, da smo (le) danes sposobni ustvariti novo kakovost bivalnega prostora in da je zato porušnje starega ravnotežja praviloma celo pogoj za pridobitev novih vrednosti v arhitekturi, je zmeda popolna. Obenem namreč vemo, da so v našem stoletju strokovnjaki (arhitekti itd.) doslej načrtovali in gradili le »urbanistične zazidave«, večino slovenskega prostora v »zunajmestnem prostoru« – danes bi morda že smeli spet

reči: na podeželju – ki zajema gotovo več kot 5000 naselij, pa prepustili stihijskim, to je »črnim gradnjam, saj zanje to ni bila »Arhitektura« z veliko začetnico. Tako je resnično treba postaviti temeljno vprašanje: katera so merila, ki določajo razlike med »arhitekturo« in »nearhitekturo«, in seveda tudi drugo vprašanje: kdo bi moral biti odgovoren za to celoto?

Spregovoriti je treba še nekaj besed o načinu presojanja arhitekture, čeprav smo na kratko že ugotovili, da danes nimamo niti splošnih niti posebnih meril za to. Arhitekturo presojamo vsi: teoretiki, modni kritiki, vsi uporabniki, da resnične arhitekturne »kritike« (ocenjevanja) danes pri nas ni. Poznamo sicer na prvi pogled visoko strokovne ocene, ki pa največkrat izhajajo le iz modno določenih trenutnih meril ali osebnih teorij – zato so vse preozke in prehitro pokvarljive. Hkrati tudi javnost nima pravih meril za take ocene, nima ustreznega znanja, je preplavljena s preveliko množico neprimerljivih ali nepreglednih informacij – zato pri ocenjevanju preprosto ne more resno sodelovati. Arhitekti sami najbrž zaradi lažjega dela vso to zmedo še povečujejo. Danes je med nekaterimi v modi odklanjanje kakršne koli primerjave z njihovimi »dosežki« (zavračajo tudi arhitekturno identiteto okolja, v katerem gradijo). Drugi ocene nadomeščajo z vrednostjo »avtorstva«: pomembna naj bi bila predvsem »avtorsko hermetična« različnost njihovih rešitev, ki ne sme izhajati niti iz okolja: vse je dobro, le če je »novo« in »drugačno« ali vsaj »avtonomno« . . .

Kot morda najpomembnejšo, a največkrat manjkajočo sestavino v določanju vrednosti arhitekture katere koli vrste, moramo danes upoštevati že nakazani pojem »celovitosti«. To na primer v Franciji imenujejo »inventar inventarjev« vseh vrednosti (po Luginbuhlu), pri nas jo bomo morda imenovali »arhitekturna identiteta«. *Vsekakor je danes ocena arhitekture seštevke vseh lastnosti posamezne stavbe v odnosu do prostora, v katerem stoji, vzpostavitev lestvice vrednosti vsega grajenega za vsako okolje, čas in stopnjo družbenega razvoja posebej, vrednost značilnosti, ki arhitekturo vežejo v globalna (evropska, nadnacionalna, nacionalna, regionalna, krajinska . . .) merila, in sposobnost, da v njihovem okviru ustvari take dodatne kvalitete, ki ta razmerja ohranjajo, a jih hkrati nadgrajujejo v okvire lastne, lokalne ali regionalne identitete.*

V teh nekaj pogojih je v najkrajši mogoči obliki dana tista metoda ovrednotenja arhitekture, ki je danes evropskim, pa tudi mnogim drugim državam že postala cilj, v okviru katerega naj bi si zgradili čim boljše bivalno okolje v prihodnosti in hkrati ohranili vse, kar smo kakovostnega podedovali iz preteklosti. Omogočila naj bi tudi razločevanje med »pravo« in »nepravo« arhitekturo, ali če hočemo drugače, ločevala naj bi med »belo« in »črno« gradnjo ter s tem krojila usodo posameznih stavb.

Če pa hočemo presojati na opisani način, moramo najprej podrobno spoznati vse sestavine, ki vplivajo na arhitekturo – predvsem je pomembna resnična vrednost že zgrajenega v povezavi z resničnostjo prostora, v katerem je človek od kraja do kraja različno in po svojih pravilih gradil svoje bivalno okolje. Ta »resničnost« seveda nikakor ni določljiva kot trenutna vrednost, saj je prevelika razlika med dolgo življenjsko dobo arhitekture, ki ostaja močno inertna, in kratko življenjsko dobo človeka, ki poleg omejenega trajanja spreminja še svoje poglede v svojem življenjskem ciklu. Zato je treba spoznati predvsem razvojne zakonitosti arhitekture, v njihovem okviru pa določiti tiste vrednosti, ki so postale merila za pozitivne ocene.

Da bi gornja izhodišča preverili, je nujno treba opraviti kratko pot skozi spre-

minjajoče se pogoje vrednostnih meril, iz katerih so arhitekturo v preteklosti gradili, ohranjevali ali odstranjevali (tudi rušili kot »črno gradnjo«).

Kratek pregled zgodovine določevanja arhitekturnih lastnosti v slovenskem prostoru je mogoče grobo razdeliti na štiri dele. V prvem obdobju, ki je trajalo vse do našega velikega topografa Valvasorja, so arhitekturo in prostor določevali le s pripadnostjo »ljudstvom«. To še ni bilo razumljeno kot »narodna« arhitektura, ampak le kot politična ocena. Njej so namreč dodajali pripadnost bolj ali manj pomembnim vladajočim slojem, kar je bilo hkrati že tudi ocena vrednosti arhitekture. Žal se taka površna ocenjevanja uporabljajo še danes, saj še prevečkrat srečamo mnenja, ki so enako vezana na pomembnost današnje politične pripadnosti ali socialne razslojenosti. Iz opisanih meril se pojavljajo na primer vprašanja: ali sta »ameriški« urbanizem ali arhitektura res boljša od »slovenskih« – ali so ljubljanske Murgle res tako imenitna arhitektura, kot jim to pripisujejo zaradi imenitnosti njihovih stanovalcev – ali je pomeščanjena hiša na podeželju res lepša in boljša kot tista, ki je podobna vaškim (»kmečkim«) – ali je poslovna stolpnica res že sama po sebi kakovostna arhitektura, ker je v njej gospodarsko uspešen lastnik?

V 17. stoletju je Valvasor kljub mnogim poenostavitvam in znanstveni naivnosti posamezne slovenske pokrajine že predstavljal z najbolj značilnimi arhitekturami: ob gradove je enakovredno postavil kmečke hiše, cerkve in celo kozolce. Še bolj so celovitost vloge vseh stavb kot pokrajinskih ali lokalnih značilnosti začeli razumevati opisovalci dežel in njihovih znamenitosti v 18. in 19. stoletju. Nastale so monografije, v katerih so prvič združevali vse gradnje od mest in vasi do cerkva, gradov in kmečkih hiš v razpoznavne celote. Zato je moralo postati tudi ocenjevalcem »arhitekture« jasno, da ne moremo več govoriti le o poljubno izbranih vrednostih, ki naj določajo njeno ustreznost ali kakovost, ampak da je to lestvica vrednot, ki je dugačna in značilna za vsako okolje posebej. Temu drugemu obdobju v razvoju vrednotenja arhitekture se moramo v celoti zahvaliti, da je ustvarilo vse tiste značilnosti, s katerimi še danes razpoznavamo naše pokrajinske ali krajevne posebnosti, zgradilo in oblikovalo je tudi lestvice arhitekturnih vrednot, ki smo jih prepoznali in zaščitili kot najvišje vrednote naše kulturne dediščine.

V 19. stoletju, ko smo tudi pri nas v polni meri doživeli absolutistična razmerja, so se kot značilnost tretjega obdobja začele uveljavljati predpisne norme za gradnjo. Po eni strani so na videz izhajale iz povsem praktičnih zahtev (zaščita pred ognjem v »požarnih redih«), po drugi strani pa so vanje vse bolj vgrajevali zahteve, ki so segale tudi na področje oblikovnih vrednot. Iz takega sklopa izhajajo celo nekatere značilnosti, ki jim danes zaradi nepoznavanja pripisujemo najvišje identitetne vrednosti: oblikovanje hišnih zatrefov, zaključevanje streh s »čopi« itd., so značilnosti, ki so bile predpisane predvsem zaradi osebnih okusov sestavljavcev zakonov in ne kot posledica resnične vloge v arhitekturnem oblikovanju. »Predpisovanje« okusa je na primer še po drugi vojni šlo tako daleč, da so morala biti vsa okna enotno izdelana po jugoslovanskih standardih – te standarde pa je izdelala komisija v Beogradu, ki ji je tedaj predsedoval izučen krojač... Leta 1945 je slovensko ministrstvo za kmetijstvo izdalo tudi navodilo za gradnjo »kmečkih« hiš s priloženimi načrti – to so bila hkrati merila za ugotavljanje »črnih« gradenj, ki temu predpisu niso ustrezale... Čeprav na videz to »normativistično« obdobje traja še danes, so se pogledi na cilje, ki naj jih zakonsko določanje »kvalitet« arhitekture zasleduje, spremenili iz splošnih v močno zožene.

Politične spremembe, svetovne vojne, revolucije, porodni krči nacionalnih držav, pa tudi zožene funkcionalistične ali konstruktivistične arhitekturne teorije so v prvi polovici našega stoletja ustavili poskuse uveljavitve splošno določljivih

vrednot in začelo se je četrto obdobje enostransko določenih meril. Na Slovenskem je bilo ob razpadu avstro-ogrske monarhije treba določiti, katera arhitektura naj bi dokazovala, da tu res živimo Slovenci. Odgovor so našli v trditvi, da je to le »kmečka hiša« – in takoj so v robnih krajih drugi dokazovali, da je ta ista hiša rojena v pravem »germanskem« kulturnem prostoru, da bi pokazali, da so mesta mnogo bolj nemška kot slovenska, so tekmovali z »nemškimi« ali »slovenskimi« stavbami: v Ljubljani je bil na primer predel ob današnji Miklošičevi namenjen »slovenski« arhitekturi, od Tromostovja do Drame, nekdanjega »Nemškega dramskega gledališča«, pa »nemški« arhitekturi... Pripadnost politično ustrezni skupini je tedaj že dokazovala vrednost arhitekture.

Hkrati so ideološke spremembe ponovno dajale prednost določenim skupinam stavb. Še v drugi polovici 19. stoletja so na primer skušali dokazati, da so gradovi edino merilo identitete pokrajine in kakovosti njene arhitekture, čeprav je njihov pomen že zdavnaj izginil in so bili največkrat le še ruševine (po naročilu je eno takih predstav upodobil topograf Pernhart na Koroškem). Če je bil to poskus obuditi pomen nekdanjega fevdalnega sloja, se je podobno dokazovanje v obratni smeri zgodilo pri nas po drugi svetovni vojni: gradove so kot simbole fevdalizma požigali še po koncu vojne – ali pa jih danes nekateri obnavljajo kot restavracijo nekdanjih odnosov in ne kot kakovostno arhitekturo, ki je sestavni del celote v nekem prostoru.

Da bi se nekako izognile politično obarvanim ocenam, so se v tem istem času stroke, ki so obravnavale arhitekturo, zapirale same vase. Umetnostna zgodovina je izbirala le likovne vrednote, etnologiji so očitali, da je v resnici »kmetoslovje«, arhitekturna stroka je ustvarjala mit o avtorskih vrednotah. Absolutno presojanje arhitekture je postalo privilegij vsakega, vsake stroke ali vsakega zakonodajalca posebej.

Gradilo pa se je vseprek in čim več; »novo« za vsako ceno je ne glede na visoke stroške uničevalo vse, kar je bilo »staro«. Namesto iz stoletnih izkušenj v določenih okoljih zgrajenih meril vrednosti arhitekture so obveljali za vse in povsod enaki enoumni predpisi, ki naj bi zagotavljali »kakovost«. Nič več ni bilo treba poznati posebnosti, ki sta jih ustvarila narava ali človek, če je arhitekt ali samograditelj nameraval postaviti novo stavbo. Prvi je iz revij izbrskal idejo in jo v najboljšem primeru po birokratskih predpisih, ki naj bi bili za vse okoliščine enaki, prilagodil investitorjevemu žepu, ne da bi se zmenil za prostor, kjer naj bi stavba stala. Drugi je kupil poceni tipski projekt, ki je bil enak za vse, le da je zadostil univerzalnim (v resnici pa ozkim) pravilom gradnje – in ga seveda po svoje, brez poznavanja posebnosti prostora ali zakonitosti gradnje spremenil v hišo, ki največkrat v ničemer ni upoštevala niti sosedstva, še manj naselja kot celote – saj je bila zgrajena po normativih, ki so nastali daleč od resničnega sveta.

Neke vrste streznjenje je začelo nastajati zaradi posledic, ki so jih imele gradnje ali rušenja, utemeljena z naštetimi ozko določenimi razlikami med »pravo« in »nepravo« arhitekturo. Čeprav ni prostora, da bi podrobno naštevati vse te vzroke, je med njimi vendarle treba omeniti vsaj najbolj pogubne. Med njimi je na prvem mestu načrtno ali stihijsko uničevanje kulturne dediščine, v okviru katere je izguba arhitekturne dediščine prav gotovo najbolj boleča. Razlogi za to segajo od povsem ideološko omejenih ocen do preozkih strokovnih vrednotenj, ki pospešujejo uničenje zelo pomembnih delov iz celotne lestvice arhitekturne dediščine. Z njimi izgine pomemben del narodove zgodovine, uničeni so neponovljivi umetnostni dosežki, izgubljena je identiteta naselij, pokrajin, člo-

vekovnega domačega okolja – tega se danes še posebej zavedamo ob skoraj nerazložljivem uničevanju na bližnjem Balkanu.

Poudarjeno varovanje posameznih spomenikov, ki je bilo sredi stoletja dopolnjeno z varovanjem naselij in v zadnjem desetletju tudi krajinskih celot, je že vzpostavilo prva nova merila za ločevanje med kakovostjo in nekakovostjo: *če so neki arhitekturi dali svoje priznanje čas, visoka kakovost posameznih sestavin in uveljavitev v svojem okolju kot nepogrešljive sestavine ali celo kot vzorec, je to »prava« arhitektura.* V ta sklop vrednot je torej že mogoče vključiti vso lestvico gradenj, ki sestavljajo identiteto nekega prostora in pozitivno vlogo vsake stavbe v njem določa kakovost ali nekakovost arhitekture. Današnji cilj evropskih narodov, da ohranijo »kolektivni spomin« – ki je najbolj razpoznaven predvsem v prostoru zunaj velikih mestnih središč – je dokaz o upravičenosti upoštevanja vrednotenja arhitekture glede na njeno razmerje do identitete okolja, v katerem stoji. Na tem mestu je z zgoraj navedenimi pogoji presojanja hkrati že mogoče vsaj deloma odgovoriti na vprašanje, kako določiti, kaj je resnična »črna gradnja« in kaj ni.

Druga streznitev je prišla ob spoznanju o mačehovskem ravnanju z naravo: poleg onesnaževanja zraka, vode in zemlje je največje onesnaženje prišlo z neustrezno in pretirano gradnjo, v katero moramo všteti vse od posameznih hiš do mest, prometnic, hidroelektrarn itd. Zavest, da je onesnaževanje v resnici posledica gradenj, ki omogočajo izvore okolju škodljivih snovi, je sprožila posebno revolucijo: zavarovati se moramo pred takimi gradnjami, ki same po sebi ali posredno zaradi dejavnosti, ki jih omogočajo, povzročajo veliko škodo v naravi – čeprav hkrati vemo, da je vsaka gradnja obenem že poseg v naravno okolje. Tudi tu je bilo mogoče iz preteklih izkušenj spoznati, da so bile posledice nerazumevanja omejenih možnosti človeka v prostoru že mnogokrat pogubne. Kot neprijeten opomin je na primer izkušnja antičnega mesta Rima, ki je imelo pred propadom v 4. stoletju okrog 2 milijona prebivalcev. Zanje so gradili nove in nove najemniške bloke z vedno nižjim bivalnim standardom, okrog mesta pa je med drugim nastalo preko 6000 prašičjih farm s pospešeno »proizvodnjo« svinjskega mesa, da bi lahko nasitili lačne množice. Ne le politične razmere, resnični notranji propad bivalnega prostora in s surogati nadomeščene naravne potrebe so »večno mesto« degenerirale, da je postalo čez nekaj stoletij le še malo večja, zanikrna vas. Podobnost z današnjimi razmerami je neprijetna, čeprav tega pri nas še ne občutimo dovolj – nekateri deli največjih svetovnih mest pa so že gnili v resničnem pomenu besede. Razlog je v pretiranem »arhitekturnem« nasilju nad možnostmi, ki jih daje naravni prostor in ki jih prenese človek kot bitje z omejenimi sposobnostmi. V manjših merilih je seveda take razmere mogoče najti v prav vsakem okolju, tudi na vasi . . .

Zato so v zadnjih desetletjih številni strokovnjaki, gibanja in marsikje že tudi javnost, začeli ponovno preverjati arhitekturo: *če so gradnje oblikovane, razpostavljene in uporabne tako, da okolju ne povzročajo nasilja, ki bi škodovalo tudi človeku, je to »prava« arhitektura.* To je seveda mogoče najbolj objektivno presoditi le s poznavanjem izkušenj iz preteklosti, za prihodnost pa lahko tako oceno le predpostavljamo. Žal v razmišljanje še vedno niso vključena merila, ki bi razumela tudi posledice za druga bitja ali za naravo v celoti. In to je hkrati drugi preizkus, ki ga moramo opraviti, če želimo ugotoviti razliko med ustrežno in neustrezno gradnjo ter določiti kategorijo črnih gradenj.

Vse gornje iskanje resnic o vlogi gradenj v današnjem času, prostoru in družbi se lahko zdi kot že poznano moraliziranje. Vendar so nam mnoga preverjanja pokazala, da teh pojmov ne upoštevajo dovolj niti zakonodaja in politika, niti

stroka in posamezni strokovnjaki, da se jih tudi javnost ne zaveda. Spoznali smo tudi, da je prvi korak v iskanju odgovora na vprašanje, kaj je »prava« in kaj »neprava« arhitektura, spoznavanje in učenje tistih lastnosti, ki so se v preteklosti in kot izkušnje že izkazale kot »dobre«, zato jih lahko priporočamo tudi za današnjo realnost in seveda tudi za slovenski prostor.

Danes na zastavljeno vprašanje, katera je »dobra in prava« arhitektura v primerjavi s »slabo in nepravo«, predvsem pa kako določiti krivce za vse oblike »črnih gradenj«, še ne moremo v celoti odgovoriti – vendar upamo, da bodo nova spoznanja in novi tokovi manjkajoče znanje dopolnili. Ob nastajajoči zakonodaji moramo najprej vzpostaviti merila in omogočiti, da se ponovno spoznamo z zakonitostmi prostora in arhitekture v njem. Bati bi se morali takih predpisov, ki bi morda z najboljšim namenom, vendar z zgledi le v tujih izkušnjah, postavljali absolutne norme, ne bi pa hkrati zahtevali, da je vrednostna merila treba vedno znova preveriti z zakonitostmi vsakega okolja posebej in hkrati z merili dediščine, ki je že postala vrednostno merilo. *Črne gradnje torej niso vprašanje normativnega določanja, ampak iskanja pravih meril za njihovo oceno – danes pa so merila objektivno določljiva le s kategorijami identitete prostora, z merili dediščine in z vrednostmi ekološko osveščenega človekovega bivanja.*

LITERATURA:

- Alberti, L. B. *L'architettura*, Firenze 1550
Bontron, J. C., Luginbuhl, Y., *Methodologie pour l'identification et la typologie des paysages*, Paris 1991
Council of Europe – Committee of Ministers, *On the Protection and Enhancement of the Rural Architectural Heritage*; Recom. No R(89)6, Granada 1985
Fister, P., *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana 1986
Fister, P., *Pogledi na arhitekturo dvojezične Koroške*, v: *Traditiones* 20, Ljubljana 1991, str. 29–52
Fister, P., *Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota*, v: *Varstvo spomenikov* 34, Ljubljana 1993
Stele, F., Plečnik, J., Trstenjak, F., *Architectura Perennis*, Ljubljana 1941
Šumi, N., *Pogledi na slovensko umetnost*, Ljubljana 1975
Vitruvius, *The Ten Books on Architecture*, N. York 1960
Zevi, B., *Pogledi na arhitekturo*, Ljubljana 1959
Žontar, Josip, *Zgodovina mesta Kranja*, Kranj 1982